

Валентина ШАНДРА (Київ)

ПОЕТ І ДЕРЖАВА: ВИПРОБУВАННЯ ШЕВЧЕНКОМ

Так склалося в історії взаємовідносин корони і еліт, що від середини XVII ст. у формуванні Російської імперії, її церкви, ідеології, адміністративного управління українці займали якщо й не провідну, то не останню роль, оскільки були добре освічені, відзначалися знанням чужих мов та усвідомили потребу виховання кращих людських якостей. Як і те, що кожен з імператорів потребував досконаліших атрибутів абсолютної влади, особливо після революційних змін в Європі. Творенням її ритуалів займалися і скульптори, і архітектори, і музиканти. Серед оспівувачів російських монархів можна зустріти вправних у художньому слові вчених і державних мужів, які звеличували імператорів, сприяючи легітимізації їхньої влади. Михайло Ломоносов складав оди Єлизаветі Петрівні, Гаврило Державін ушлявляв Катерину II, Микола Карамзін не скупився на похвали Олександрові I, Василь Жуковський величав Миколу I. Саме цей імператор потребував чи не найбільших панегіриків, бо його сходження на трон супроводжував виступ декабристів проти самодержавства. Зміцнюючи державу через централізацію, Микола I не відмовлявся від патримоніальної ролі монарха й потребував нових владних атрибутів. Серед них не важко помітити бажання створити єдність між верховною владою і народом, що сфокусувалося у відомій державній ідеології – “православие, самодержавие, народность”.

Аби мати успіх, літератори шукали підтримки Миколи I. Серед них, нехай і не відразу, опинився і Олександр Пушкін, однак там бракувало поета з глибинки, який би стверджував народність російського самодержця. Ним після викупу з кріпацтва мав стати Тарас Шевченко.

Якщо зважати на ситуацію в імперії, то політику Миколи I практично сто відсотково поділяло придворно-урядове середовище, такою ж істотною була й підтримка тогочасного російського суспільства. Чому ж позиція Т. Шевченка не співпала з більшістю і він не вписався в ряди поетів, наближених до Двору? Чому він не сприйняв усі ті церемонії та сценарії верховної влади, до яких був близький (територіально, а не соціально чи ідеологічно) і якій би мусив бути зобов'язаним викупом із кріпацтва і навчанням в імператорській Академії Мистецтв. А також, як тоді каралися ті, хто висловлював інше бачення і розуміння держави?

Двадцятидев'ятирічний Микола I запропонував нову концепцію взаємовідносин влади і підданих, конструювання якої відбувалося як реакція на повстання декабристів 1825 р., а згодом і на польське Листопадове 1830 р. І той, і інший виступи свідчили, що частина дворян не вбачала більше в імператорові вищого втілення держави, вважаючи, що від носія верховної влади не мусить залежати доля усієї імперії. Микола I усвідомлював, що протести спричинили вади політичного

ладу його держави. Аби зрозуміти які, був підготований “Свод показаний декабристов о внутреннем состоянии России”¹, звідки він черпав ідеї на поліпшення імперського управління. Він відразу зауважив, що ті орієнтувалися на держави з конституційно-представницькими інституціями, де людиність користувалася громадянськими свободами, тоді як в Росії зберігалось самодержавство і кріпосне право.

Хоча збагнути до кінця всю сутність декабристського світобачення Микола І не зміг, чому завадило виховання з німецькою шанобою до дисципліни і влади, що поєднувалось з різкістю, а то й жорстокістю². Воно сформувало особливий психотип цесаревича, котрий проявився у зрілому віці у практицизмі, консерватизмі і доктринерстві, що заважало бачити явища в їх еволюційному розвитку³. За його розумінням, держава мусила базуватися на особистій необмеженій владі імператора з наближеним до військової субординації її бюрократичного апарату. Удосконалення правової основи абсолютизму, станової його структури із міцними інституціями влади ставало основним його завданням. Він потребував також нової ідеології, яка відкидала б космополітизм та конституційні настрої, що ними бавився Олександр І. Її основною метою мала стати охорона самодержавства, захист його від західноєвропейських революційних і ліберальних впливів. Створена ліберально-консервативна концепція розвитку Росії передбачала поступовість, безреволюційність, а також долання відсталості через підвищення освітнього і загальнокультурного рівня суспільства. Політична її складова базувалась на зміцненні управлінської системи через кодифікацію законів, удосконалення державних інституцій, бюрократичний формалізм.

У внутрішній політиці йшлося про спроби обмежити кріпацтво, для чого один за одним було створено десять таємних комітетів, які хоча й прискіпливо обговорювали його природу, однак так і не запропонували його ліквідації, а реформа управління державними селянами не змогла вирішити наболіле для Росії питання. У ставленні до громадських рухів та ідей перемогла поліцейська точка зору із охороною порядку та дисципліни з бажанням їх придушити, як і будь-яке інакомислення. Утвердившись, ця практика набула нового виміру, що характеризувалася непорушністю верховної влади, а тому будь-які пропозиції щодо зміни порядку управління, зокрема залучення громадськості до державних справ, імператор не сприймав. Змушуючи кожен установа працювати в межах виписаних законів, Микола І, справді, створив добре впорядковану поліцейську державу, яка, проте, переставала обслуговувати суспільство і кожен людину зокрема, обмежуючи внутрішню її свободу та її прояви. Чиновницький апарат, покликаний відтіснити аристократичних соратників, формувався із збіднілого дворянства, яке переорієнтовувалося з військової кар’єри на цивільну, і його чисельність зростала. Без бюрократичної системи управління верховна влада не могла обійтися, а тому прагнула через контроль зробити її податливою і беззаперечною до виконання імператорських розпоряджень. До того ж, імперія ще не вичерпала основного запасу

¹ *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – Изд. 3. – СПб., 2003. – Т. 2. – С. 216–217.

² *Шевченко М. М.* Конец одного величия: Власть, образование и печатное слово в Императорской России на пороге Освободительных реформ. – Москва, 2003. – С. 91, 92.

³ *Николай I: личность и эпоха: Новые материалы.* – СПб., 2007. – С. 3–4.

своїх моральних сил, зокрема традиційної дворянської етики служіння державі⁴. Само собою зрозуміло, що Росія, не сприймаючи західного досвіду, мусила відшукати унікальний, лише їй притаманний розвиток. Універсальні ідеї конституціоналізму і революції оголошувалися чужими, привнесеними, такими, що не мають нічого спільного з російською традицією. З поширеного в Європі націоналізму Микола I, хоча й зауважив своєрідність націй, однак для себе сприйняв лише одну: іманентною ознакою російського народу є його споконвічна відданість самодержавній формі правління⁵.

Михайло Погодін, кріпацький син і професор Московського університету, обґрунтував російський шлях, що розпочався із заклику варягів на врядування, який сприяв єдності царя з народом та патріархальним відносинам між поміщиками та селянами. Його підтримав історик Петербурзького університету Микола Устрялов, який вважав, що Росія під впливом обставин розвивається інакше, ніж Європа, і досягнутою величиною зобов'язана православ'ю і самодержавству. Тоді ж Сергій Уваров створив нову філософію історії, яка стане концентруватися в лозунгові: “православие, самодержавие, народность”. Православ'я, зберігаючи християнські цінності, зокрема мораль, протистоятиме поширенню матеріалізму, індивідуалізму, раціоналізму і атеїзму. Самодержавство як політична система, єдино можлива в Росії для керівництва державою, базувалась на цілковитій довірі імператорові, який один лише має право приймати рішення, “жалуючи” загальне благо, а його піддані вдячно і покійно чекатимуть на монаршу милість⁶. Що ж до народности, то з цим поняттям було складніше, адже в нього вкладалося багато значень⁷. Одні розуміли його як патріотизм, інші – як романтичний націоналізм, треті – що ключем до народности є віра і церква, а цар служить найвиразнішим символом російської нації. С. С. Уваров не ідеалізував поняття народности і ставився до народу як до пасивного і поступливого населення, яким має керувати держава. А оскільки та була головною в його концепції, то вона отримала право насаджувати російську культуру іншим народам, і найперше – через освіту. Своє завдання міністра він вбачав у відверненні покоління молоді від сліпого, необдуманого захоплення чужоземщиною, і вважав, що їй для набуття самосвідомості бракувало власної історії. Звідси йде та значна увага до минулого, вивчати яке, однак, слід було критично, аби європейські цінності не стали для Росії руйнівними⁸. Надалі йшлося про створення інституцій, які б втілювали обновлені ідеї в життєві практики і, на розуміння імператора, сприяли б процвітанню Росії.

Імператор розпочав державну діяльність із вдосконалення власної канцелярії, яка відтіснила від керівництва державою вищі органи влади такі як Сенат, Державна Рада і Комітет міністрів. Тепер не через них, а більше через канцелярію він

⁴ Шевченко М. М. Конец одного величия. – С. 8.

⁵ Уортман Ричард С. Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии. – В 2-х т. – Москва, 2004. – Т.1: От Петра Великого до смерти Николая I. – С. 362.

⁶ Уортман Ричард С. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России. – Москва, 2004. – С. 26.

⁷ За Уваровим народність зберігалась у священних залишках давнини, в прив'язаності до церкви, відданості батьківщині, в демонстрації народного духу і т. і. (Десятилетие Министерства народного просвещения: 1833–1843. – СПб., 1864. – С. 1-4).

⁸ Виттекер Цинти. Граф Сергей Семенович Уваров и его время. – СПб., 1999. – С. 122–126.

почав управляти імперією. Кожний її відділ займався завданнями, актуальними для державних справ на той чи інший час. Перший – наглядав за посадовими призначеннями та персональними справами чиновників. Другий – мав забезпечити державу законами, укладання яких покладалося на М. М. Сперанського. Четвертий відділ займався благодійництвом, яким опікувалася імператриця Марія Федорівна, п'ятий – цензурою, а шостий – розробляв проекти підкорення Кавказу. Третій відділ канцелярії виявився для царя найбільш потрібним, бо створював політичну поліцію, яка була б не кустарною, а новою, професійною. Незабаром той став окремою інституцією із всеохопними функціями, широкими повноваженнями і набув статусу вищого органу таємної поліції. Перемиг проєкт М. Я. фон Фока, чиновника Міністерства внутрішніх справ, який для створення цієї структури запозичив французьку систему міністра поліції Жозефа Фуше в уряді Наполеона. Той керувався усвідомленням, що держава повинна знати громадську думку. Однак різниця між ними полягала в тому, що французька здійснювала соціальне опитування для інформування влади, а російська – займалася таємним виявленням вільнодумства, не лише таємно відстежувала через політичний розшук неблагонадійних осіб, а й формувала суспільну думку в інтересах самодержця. Розуміючи, яким успіхом користується в суспільстві література, до служби у третій відділ залучалися письменники, які отримували матеріальну винагороду та уникали цензурування⁹. Багатьма з них відділ сприймався як свого роду літературне міністерство, коштами якого не гріх скористатися. Суспільство виховувалося в необхідності підтримувати третій відділ, надавати йому допомогу, а вимоги Миколи постійно звітувати про результати, змушувало активізувати зусилля влади і громадськості. Про те, що відділові вдалося досягти порозуміння з суспільством, О. Х. Бенкендорф заявив уже на середину 1830-х років¹⁰.

Попри це чинам третього відділу не вдалося розкрити жодної великої змови з простої причини, а саме, через слабкість громадського руху, як і будь-яких значних протестів. Навіть Кирило-Методіївське братство було виявлене через донос збіднілого студента Петрова, який хотів отримати гроші. А тому виявлені форми спротиву відділ перебільшував, а в разі відсутності таких, їх просто інспірували. На кінець 1840-х років вищі чини поліції запримітили наростання незадоволення, навіть серед благонадійної частини суспільства. Діяльність третього відділу спершу невиразно з глухим ремствуванням, а з часом все виразніше, сприяла атмосфері недовіри між верховною владою і громадськістю.

До політичної поліції підтягувалася цензура, покликана стежити, щоб суперечки про різні теорії суспільного розвитку не проникали в літературу і не обговорювалися в суспільстві. Більше того, Микола I 1852 р. залишав за собою право на цензуру всіх подій після 1796 р.¹¹. Аби відстежувати, настільки сприймаються ідеї

⁹ Перелік літературів, які співпрацювали з третім відділом див.: Шандра В. С. Третій відділ // Енциклопедія історії України. – Київ, 2013. – Т. 10. – С. 144.

¹⁰ Россия под надзором: Отчеты III отделения 1827–1869. – С. 14. О. С. Пушкін, наприклад, визнав право самодержавства контролювати друковані тексти (Шевченко М. М. Конец одного величия. – С. 48).

¹¹ Чиркова И. М. Цензура и исторические знания в России второй половины XIX века // Историческая культура императорской России: Формирование представлений о прошлом: Коллективная монография в честь профессора И. М. Савельевой. – Москва, 1912. – С. 308.

верховної влади в суспільстві, набула розмаху перлюстрація, яку робило поштове урядництво. Якщо раніше вона запобігала проникненню політичного інакомислення зі Заходу, то тепер застосовувалася як засіб боротьби із внутрішнім ворогом.

Унаслідок революції 1848 р. ставлення верховної влади до цензури різко змінилося, яка, незважаючи на постійне зростання читачів, перетворювалася на прес для літератури. Кращі журнали “Современник” і “Отечественные записки” були визнані неблагонадійними. Парадокс полягав у тому, що мережа навчальних закладів збільшувала читацьку аудиторію, але преса задовольнити її через цензурні перепони не могла. Більше того, імператор заснував 1848 р. таємний негласний комітет для нагляду за цензурою і друком під головуванням Д. П. Бутурліна. Він мав відстежувати тексти, які пройшли попередню цензуру з правом притягати до відповідальності і авторів, і видавців, і цензорів. Члени комітету вилучали з друку все, що компрометувало владу, вказувало на наявність громадської думки, а також будь-які відомості про громадсько-політичні інституції європейських держав. Блокувалися будь-які ідеї з Європи, і цензори цілком засвоїли два основні завдання: не лише забороняти їх розповсюдження, а й нав’язувати суспільству літературні смаки. Для цього контролювались періодичні видання із призупиненням полеміки та перекладної художньої літератури.

Листопадове повстання 1830 р. було викликом для імперії, що його наслідком стало істотне зменшення автономного статусу Царства Польського. До того ж імператор серйозно розпочав інтеграцію земель, які увійшли до Росії внаслідок поділів Речі Посполитої, й зокрема Правобережної України, запропонувавши наступальні прийоми їх російщення, поширюючи на них загальноімперське управління, усуваючи шляхту від місцевого врядування, понижуючи її соціальний статус аж до переведення в категорію платників подушного податку. Найперше зліквідував правове поле колишньої держави: припинялася чинність Литовського статуту спершу в Малоросії, а потім і на Правобережній Україні. Здійснено істотні кроки для порозуміння з правобережним селянством, обмеживши його кріпосну залежність від польського пана через інвентарні правила. Переконавання про тісний зв’язок освіти з революційними настроями призвело до закриття польських шкіл, місце яких зайняли російські, із зміною суті навчання, з російською мовою викладання, які б готували відданих престолу підданих.

Не в останню чергу саме польське повстання змусило С. С. Уварова запропонувати Миколі I нову концепцію державної освіти, яка б починалася з вищих прошарків суспільства і яка поєднала б загальну культуру з урядовою політичною програмою. Для цього освіта і наука отримували істотне матеріальне забезпечення від держави, зокрема університетська, створювалися історичні архіви, підтримувалися археологічні розкопки, платою за які був контроль для попередження появи небажаних ідей. А тому завдання науки, яка все ще перебувала, в основному, в гуманітарному просторі, втискувалося в прокрустове ложе – освячувати чинну владу і обслуговувати її потреби. Там, де держава була невпевнена в дотриманні її вимог, особливо щодо російщення молоді, управляти освітою передавали генерал-губернаторам. Матеріальною основою слугували також і присвоєні кошти, зокрема наукові колекції Речі Посполитої¹².

¹² Йдеться про поповнення імператорської Публічної бібліотеки книжковими зібраннями варшавських бібліотек і Полоцької єзуїтської бібліотеки, які увійшли в новостворюваний

Тарас Шевченко, козачок і кріпосний поміщика Павла Енгельгарда, упритул познайомився з державною російською системою з переїздом до Вільно, де його поміщик служив ад'ютантом у фельдмаршала Олександра Римського-Корсакова, який заступав посаду віленського губернатора. На час перебування Тараса у *Вільні, городі преславнім*¹³, від 9 вересня 1829 р. до 5 травня 1831 р., місто жило в передпо-встанській та повстанській атмосфері¹⁴. Багато міщан ще пам'ятали 1795 р., коли Литва була приєднана до Російської імперії, й тепер вони зверталися до власної історії, нагадували привілеї, що мали від польських королів, великих князів литовських, вважали, що й російський монарх міг би надати їм магдебурзьке право, можливість скеровувати депутатів до представницького органу при монархові. Року 1832 міська влада Вільно навіть подала прохання в Комітет міністрів схвалити їхні привілеї, зокрема й надати спадкове дворянство війтам, бурмістрам та лавникам¹⁵.

У місті обговорювалася коронація Микола I у Варшаві 1829 р., яку варшав'яни сприймали відчужено. Молодь цікавилася участю імператора в засіданні польського сейму 1830 р., де той заявив про нерозривну єдність Царства з Росією. А що вже говорити про наступний сейм, який схвалив Листопадове повстання 1830 р. та видав маніфест про визволення поневолених Росією народів-братів. Відтак 13 січня 1831 р. на спільному засіданні двох його палат Микола I був "звільнений" з польського престолу¹⁶. Останні події призвели до участі молоді Віленського університету в повстанні. Тарас саме у Вільно набирився опозиційних настроїв щодо верховної влади, яких у нього не змогли відібрати численні її сценарії та символи, з якими він зустрівся у Петербурзі. Переїзд 17-річного Шевченка до столиці сприяв виразнішому баченню і розумінню влади, присутність якої тут відчувалася більш зримо, ніж у Моринцях, а чи у Вільному. Він з інтересом вивчав місто, ходив по вже вистелених бруківкою центральних вулицях, відстежував його архітектурно-довершені лінії, стрункі класичні колонади будівель, сприймав красоти регулярних пейзажних парків, каналів, вдивлявся в обличчя міщан, аби зрозуміти, чим і як живуть люди¹⁷. Зауважив він і вразливість міста, його незахищеність від пожеж. Грандіозне полум'я 1832 р. спалило не лише будинки, а й людей. Переслідували місто і весняні та осінні повені, про які петербуржців повідомляли сигналами з гармат. В урочистостях з нагоди відкриття пам'ятника Олександрові I 1834 р. у вигляді Олександрівської колони він міг брати участь, знайомлячись з модним тоді стилем ампір, у якому її виконав Огюст Монферран на замовлення Миколи I. Відвідував зали Ермітажу, що отримав значення національного музею, доступного для публіки, адже Шевченко вже був учнем у В. Ширяєва, навчався малюванню і науки рисувальника.

її відділ Rossica. Більша частина активів після закриття Віленського університету передана Київському університетові й повністю всі фонди Крем'янецького ліцею.

¹³ Перший рядок однойменного вірша Тараса Шевченка.

¹⁴ *Непокупний А.* Тарас Шевченко і Вільно: підсумки нових пошуків // Литва-Україна: історія, політологія, культурологія. – Вільнюс, 1995. – С. 176, 180.

¹⁵ *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров. – СПб., 1902. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 21, 322.

¹⁶ *Полиевктов М.* Николай I: биография и обзор царствования. – Москва, 1918. – С. 127, 131.

¹⁷ *Звёздный Петербург: Начало XIX века. Город и люди.* – СПб., 2003. – С. 14.

Досить швидко йому вдалося підмітити, що на атмосферу міста впливає Двір, який за наказом імператора зосереджує навколо себе освічену еліту і яка свою культурну діяльність мусила розглядати як державну службу, прославляючи успіхи імперських завоювань. Вражало багатство Двору, і саме воно відособлювало його від петербурзької спільноти, умови життя якої були куди скромніші. Утримання Двору обходилося в 10 млн руб., у той час як європейські монархи після французької революції відмовилися від такої розкоші. Не лише замкнутість та надмірний комфорт характеризували Двір. Була ще одна яскрава риса: без визнання Двору не можна було розраховувати на кар'єру та успіх. Немало пройдисвітів, знаючи цю його здатність, скористалися нею, що викликало пронизливу оцінку чужоземців: “много розкоши и мало морали”¹⁸. На противагу Двору, а часто і за його участю, формувалося літературне життя Петербурга, з його салонами, дискусіями про становлення російської мови, з якою пов'язувалася національна культура.

Попри те, що Петербург сприяв талантам і кар'єрі, на відміну від багатьох земляків, Шевченко не полюбив це місто. Сформований у селянській культурі, з її просторовим довіллям, з іншим природнім ландшафтом та простішими соціальними відносинами йому північна столиця здавалась задушлива і грізна. Попри високі художні стандарти та інтелектуальне середовище Петербург, через імперську велич й зарозумілість, Шевченко сприймав як чуже місто.

Від часу звільнення з кріпацтва 1838 р. до творчого злету поета 1845 р. минуло ще сім років петербурзького життя. Він двічі побував в Україні, задумав заробити грошей і викупити з кріпацтва братів і сестер. Шевченкові, при всьому прагненні вдосконалювати власну творчу майстерність, не вдалося позбутися відчуття тієї соціальної прірви, яка розділяла його омріяну Україну і петербурзький вищий світ. У цьому постійному душевному змаганні, можливо, не до кінця рецепційованому поняттями та образами, перемогла українська ідентичність з її прагненням соціальної справедливості та причетності до власного народу з відповідальністю за його долю.

Історизм багатьох творів Шевченка не піддається сумніву, бо саме на його основі народ складав думи і пісні про своє минуле. Пошуками джерел козаччини займалися й кирило-методіївці, які, прагнучи осмислити своє покликання, збирали фольклор і артефакти. Звернення до історії єднало їх і Шевченка, інтереси ж самодержавства були іншими. Для другої половини 1840-х років характерним було потужне впровадження в життєві практики уваровської доктрини, яка для України виявилась провокатором російщення. Аби мати однорідну імперію, Микола I з тріяди свого міністра “народність” вважав вартою державної підтримки, щоб вона формувала верховенство великоросійської культури. Вістрям російщення українських губерній мав стати заснований 1834 р. в Києві Університет св. Володимира, який, на переконання Уварова, повинен був зменшити прояви польськості в юнацтва, позбавивши сподівань на “частную народность”, зблизити його з російським духом, аби ті набули вдячності государеві¹⁹. Про поставлені перед університетом завдання Шевченкові було відомо немало. З його викладачами він підтримував зв'язки, мав серед них шанувальників і друзів. З Михайлом Максимовичем був

¹⁸ *Высочков Л.* Будни и праздники императорского двора. – СПб., 2012. – С. 11,31.

¹⁹ *Уваров С. С.* Десятилетие Министерства народного просвещения... – С. 124.

особисто знайомий від червня 1843 р., знав його як упорядника збірників українських народних пісень і дум.

Дня 23 березня 1845 р. Шевченко в Академії мистецтв отримав квиток, аби їхати в Україну, в якому була записана мета поїздки – “для художественных занятий”. Приїхавши до Києва наприкінці травня, він, завдяки рекомендаціям М. Максимовича та П. Куліша, став співробітником тільки-но заснованої Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, до якої входили переважно університетські професори. Її створення, крім Уварова, підтримав київський, подільський і волинський генерал-губернатор Д. Г. Бібіков, аргументуючи це тим, що приєднання Правобережжя потрібно підкріплювати історичними документами і старожитностями, виявлення яких і було покладено на цю комісію. Документальні її видання, а саме: “Памятники”, “Древности”, “Летопись событий в Юго-Западной России в XVII ст., составленная Самуилом Величко” та “Летопись гадяцкого полковника Григория Грабянки”, були йому добре відомі.

Звернення до історії було характерним явищем і для Європи, де побачили світ багатотомні видання джерел, зокрема 1826 р. почали виходити „Пам’ятки історії Німеччини”, 1835 р. – “Неопубліковані документи з історії Франції”, 1836 р. – “Пам’ятки вітчизняної історії Італії”. 1832–1861 рр. у США опубліковано 38 томів “Державних документів Америки”. Тимчасова комісія в Києві, проте, носила дещо інший характер. Її завдання – з’ясувати давність російської присутності в краї, що мала легітимізувати її право на володіння Правобережжям. Вона, мабуть-таки, як й інші такого роду товариства, була відлунням тих заходів, до яких вдавалася Європа щодо Сходу в кінці XVIII ст.: вивчати історію для кращого управління приєднаними народами. Цю традицію орієнтального ренесансу зауважив молодий та амбітний Сергій Уваров, коли перебував на Заході, революції якого нажахали його своїми соціальними потрясіннями. Ставши міністром, він почав схилити молодь до пошуку і вивчення власних коренів, що відволікало б її від європейських ідей і сприяло б збереженню власних цінностей. Йому вдалося переконати імператора в потребі підготувати самостійну школу дослідження слов’янства, вивчення якого поглиблювало б розуміння російської народності²⁰. Цей напрямок, як пізніше йшлося в доповідній записці третього відділу, з одного боку, сприяв зміцненню самостійності і сили народу, а з іншого – породжував “прагнення поляків бути поляками, малоросіян – малоросіянами”²¹.

Провадити російщення покликані були університети, проте в Києві не можна було сподіватися, що її забезпечить Університет св. Володимира, адже він формувався на базі переведеного з Крем’янця Волинського ліцею. Тож йшлося, щоб надати йому інше обличчя, щоб він став центром духовного оновлення на основі російської культури. Для цього було використано освічених українців, зокрема М. Максимовича, який як ректор мав забезпечити університет відповідними кадрами. Однак, результат виявився неочікуваним, університет став спершу осередком зародження української ідентичності. У “Книзі буття українського народу” об’єдналися

²⁰ *Виттекер Цинтия*. Граф Сергей Семенович Уваров и его время. – С. 30, 33, 105, 188, 225. Варто зауважити, що С. С. Уваров став впливовою особою не лише через освіту, здібності, а й вдале одруження на доньці графа Олексія Розумовського.

²¹ Цит. за: *Зайончковский П. П.* Кирилло-Мефодиевское общество. – Москва, 1959. – С. 129.

не лише ідеї козацького романтизму, а й прагнення позбутися кріпацтва, самодержавства й великоросійського націоналізму, що його сформувала доктрина Уварова. Прислужитися батьківщині в пізнанні її минулого стало мрією і для братчиків, і для Шевченка, який уже написав свої романтичні думи. Факти для поеми „Гайдамаки”, де відносини українців і поляків набули фатального значення, були запозичені з народних переказів, тепер же поет прагнув художній колорит збагатити вірогідними фактами²². Він мав намір отримати місце в Університеті св. Володимира²³.

У Шевченкові як художникові були зацікавлені і співробітники Комісії для розгляду давніх актів. Його знали як автора виданої в Петербурзі 1844 р. „Живописной Украины”, альбому, який розповсюджувався в українських губерніях і до якого ввійшли його графічні офорти „В Киеве”, „Выдубицкий монастырь” та ін. Зображені там храми, могили, фортеці зацікавили членів комісії, бо художньо виконані з натури ескізи пам’яток співпадали з одним із напрямків їхньої діяльності та тим владним замовленням, для якого була створена комісія. Неофіційно Т. Г. Шевченкові було доручено змальовувати історичні місця не лише Правобережної України, а й у Чернігівській і Полтавській губерніях. Малюнки, які подав Шевченко наприкінці листопада 1845 р., були належно оцінені, внаслідок чого Шевченка зарахували від 10 грудня 1845 р. членом-співробітником комісії. У ній він працював майже півтора року, до березня 1847 р. Тоді ж, у квітні 1846 р., Шевченко тісніше заприятелював із Костомаровим, увійшов до братства, був частим співбесідником і читцем власних творів. Він перший привітав Миколу Івановича з обранням на кафедру російської історії університету.

Імперській політиці російщення, що спекулятивно маскувалась під заходами деполонізації краю, саме кирилометодіївці протиставили ідею відродження та єднання слов’ян в одну федерацію держав-республік. Вона дозволяла Україні стати окремою республікою, „як імовірний історичний шлях вив’язання із смертельних обіймів Москви”²⁴. У „Книзі буття українського народу” багатозначно названо федерацію „одним союзом – не розділимо і не змісимо”. Діяльність у Києві кирило-методіївців засвідчила інші настрої, ніж ті, на які сподівався Уваров. Підтримуючи інтерес до місцевої культури, він не зауважив, що відроджена історична пам’ять має здатність набувати політичного характеру. Саме так починалися всі політичні рухи національного спрямування. Вилучені під час арешту 5 квітня 1847 р. твори в рукописній збірці „Три літа” відображали поетично забарвлені ідеї, спрямовані проти російщення. У містерії „Великий льох” в образах трьох невинних душ поет показав, що втратила Україна за час перебування у складі імперії. У третьому відділі чітко визначили суть Шевченкових творів – заклик до відновлення незалежності, до повалення самодержавства і знесення кріпащини.

²² Починаючи від В. Антоновича в літературі не припиняються дискусії про історичну вірогідність фактів в поезії Шевченка. Серед найавторитетніших підважувачів є Джордж Грабович, зокрема його праця „Шевченко як міфотворець” (Київ, 1991).

²³ М. Костомаров зауважував, що Шевченко приїхав із Петербурга „с намерением приютиться здесь и найти себе должность”. В одному з листів до Костомарова він писав: „Коли б то Бог дав мені притулитися до університету, дуже добре було б...”. (*Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография.* – Київ, 1990. – С. 476; *Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т.* – Київ, 2003. – Т. 6: Листи. – С. 34.

²⁴ *Дзюба І. Тарас Шевченко Життя і творчість.* – Київ, 2008. – С. 351.

Тоді 1847 р. цензурні установи отримали розпорядження боротися з “стремлением некоторых авторов к возбуждению в читающей публике необузданных порывов патриотизма, общего или провинциального...”²⁵. Мабуть, таке розпорядження ініціював третій відділ, коли вперше звернув увагу на Шевченка, і у звіті імператорові за 1847 р. було названо його прізвище. В загальній характеристиці ситуації йшлося, що вчені з малоросіян задумались над власною державністю з її гетьманськими часами і власною самобутністю. У підрозділі звіту із назвою „Малороссия”, поруч з іншими історичними регіонами (Галичиною, Царством Польським, Західними і Остзейськими губерніями) визначено, що через них Україна (“Украйна”), ще донедавна найспокійніша область, утратила довіру імператора. І все через те, що вчителі та вихованці Університету св. Володимира в Києві запозичили в західних слов’ян захоплення старовиною та ідеями власної народності. Плануючи слов’янську державу, вони мріяли відновити мову і звичаї Малоросії, а вірші Шевченка про колишні козацькі вольності, Гетьманщину, гайдамаків запалювали їх до боротьби за них. У слідчій справі Україно-Словянського товариства св. Кирила та Методія йшлося, що Шевченко не лише у творах славив історичне минуле України, але й на зібраннях брав участь у обговоренні причин її поневолення, чому і хто знищив козацьку державу.

Третій відділ, посилаючись на Шевченкову поезію, зауважив, що відроджувана історична пам’ять несла думки, які підважували ту соціальну організацію, плекану верховною владою. Для реалізації своїх намірів, продовжувалося у звіті, – київські вчені і чиновники Микола Гулак, Василь Білозерський, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш створили таємне товариство, прагнучи, аби їх ідеї засвоювали й інші. Щоб не дозволити цього, їх було покарано, і в такий спосіб імперії вдалося утримати увесь край від „излишних примесей иноземного”²⁶.

Найжорстокішого покарання зазнав Шевченко, на що вплинуло кілька чинників, одним із яких став хворобливий страх Миколи I перед наростанням опозиційних настроїв напередодні революції, яка розпочалась у Європі в гарячому 1848 р. (23 лютого Франція була проголошена республікою). Її провісником вбачалася комедія “Сон”, де поет висміяв імператора і імператрицю та увесь бюрократичний спосіб управління, що той його плекав. У поемі “Кавказ” Шевченко, єдиний з підросійських поетів, засудив імперську війну на Північному Кавказі з її жорстокими каральними операціями. Адже ніхто з російських літераторів не дозволив собі такої вольності, як Шевченко. Пушкін і Лермонтов романтизували колоніальні загарбання імперської влади²⁷, а історики і етнографи споряджали туди наукові експедиції.

Соціально спрямована поезія Шевченка змусила Бутурлінський комітет з’ясувати, чи можна взагалі обговорювати приватним особам верховну владу, адже їй потрібна лише відданість і покора. Покарання за поезію свідчило, що Микола I не готовий був і не хотів через свою самодержавність рахуватися з політичним опонентом і автором друкованого слова, тоді як європейські монархи вже

²⁵ Цит. за: *Полиевктов М.* Николай I: биография и обзор царствования. – С. 232–233.

²⁶ Россия под надзором: Отчеты III отделения 1827–1869. – С. 401–402.

²⁷ *Томпсон Е. М.* Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. – Київ, 2008. – С. 97.

вели полеміку зі своїми противниками через пресу²⁸. Не варто скидати з рахунку і соціальне походження Шевченка, про яке наголошували в довідці третього відділу, що він недавно був селянином-кріпаком. Покарання таких у становому суспільстві проводили жорстокіше за одні й ті самі злочини в порівнянні з вихідцями привілейованих станів. За логікою, Шевченка як й інших братчиків, мали карати відповідно до укладеного “Уложения о наказаниях уголовных и исправительных”, що набуло чинності 1846 р. Однак, кирило-методіївська слідча справа не містить жодного поклику на цей законодавчий акт, який вперше у 2224 статтях назвав усі правопорушення та поділив їх на злочини і проступки, й для кожного з них визначив покару.

Службу рядовим в Окремому оренбурзькому корпусі зі найсуворішим наглядом, із заборонаю писати і малювати визначив сам імператор, якому одному належало право карати і милувати. Лишалось лише з’ясувати, в який саме з найвіддаленіших лінійних батальйонів слід призначити Шевченка. Відтак 9 червня 1847 р. його за вісім діб було доставлено в Оренбург, який від Петербурга віддаляли понад 2500 км і зараховано без терміну служби, але з вислугою, рядовим п’ятого лінійного батальйону в Орську фортецю. Це місце казахи називали “поганим” через пустинне довкілля. Клімат краю був мало придатний для життя, жаркий літом і холодний зимою, зі стійким сніговим покривом, відносно малою кількістю опадів.

Заслання стало для Шевченка випробуванням, принаймні, з двох причин. На час його появи в Степовому краї казахський опір фактично сховався нанівець²⁹, і усвідомлювати, що імперія успішно і за його, Шевченка участю, закріплюється в цій місцевості, практично нехтуючи потребами місцевої людності, було тяжко. І тут Шевченко не випадав із поля зору третього відділу. Той продовжував, як було заведено в його діяльності, нагромаджувати інформацію про тих, хто вже потрапив у його руки. У травні 1847 р. інспекторський департамент Військового міністерства завів справу про відбування покарання живописцем Петербурзької академії мистецтв, рядовим військової служби Тарасом Шевченком.

У солдатчині Шевченко найбільше страждав несправедливістю вироку щодо заборони малювати, адже в нього не було жодного малюнка, спрямованого проти імператора. Він писав друзям, покровителям і в третій відділ, щоб йому дозволили малювати, аби він міг заробляти власні кошти. Таке прохання дійшло до О. Ф. Орлова, зокрема від Варвари Рєпніної, яка просила “в память ее родителя” дати Шевченкові такий дозвіл. Дня 30 січня 1848 р. начальник третього відділу і шеф-жандармів поцікавився, яка поведінка в засланця, аби ставити перед імператором питання про такий дозвіл. Однак і позитивна відповідь не була врахована, імператор знову не згодився вирішити його позитивно. Відтак 10 січня 1850 р. Шевченко вдруге звертався вже до Л. В. Дубельта з тим же проханням, але йому знову відмовлено: “Высочайшего соизволения не воспоследовало”³⁰.

Слідча справа з обшуком у Шевченка виникла в Оренбурзі після повернення його з Аральської експедиції, де він працював як художник, але про це третій

²⁸ Шевченко М. М. Кінець одного величчя. – С. 115.

²⁹ Вілер Д. Російське завоювання і колонізація Центральної Азії // Російський імперіалізм / Упор. Т. Гунчак. – Київ, 2010. – С. 248.

³⁰ Т. Г. Шевченко. Документи та матеріали до біографії (1814–1861). – Київ, 1975. – С. 256.

відділ не був проінформований. Під час укладання матеріалів експедиції в листопаді 1849 – квітні 1850 рр. Шевченко жив не в казармі, а у флігелі капітана штабу корпусу К. Герна, підзаробляв малюванням портретів, зокрема і дружини командира корпусу В. Обручева. Однак вільніше життя тривало не довго, бо 22 квітня командирові надійшов донос, що Шевченко порушує волю імператора, пише і малює. Через те 23 квітня Шевченка посадили на гавптвахту, а за листуванням встановлено контроль. Спостереження виявило коло осіб, які намагалися полегшити йому відбування служби й писали йому листи по-малоросійськи і російською, сповіщаючи різні новини, а то й надсилали книги, папір, фарби та олівці. Листи надходили не лише через поштові контори, а й з okazjiю, від братів Матвія та Федора Лазаревських, які служили в Оренбурзькій прикордонній комісії, Андрія Лизогуба, княжни Варвари Репніної, Олександри Псьол, Сергія Левицького та ін. Помічено, що це коло об'єднувало їх як земляків-українців, які служили і в Оренбурзі, і в Петербурзі, і які допомагали один одному в пошуках місць служби, надаючи помешкання чи тимчасовий заробіток уроками, перекладами, написанням текстів до журнальної періодики. Серед них найбільший інтерес викликав магістр математики Харківського університету Микола Головка, який мешкав у столиці й перебивався підробітками на перекладах та статтями. Про нього йшлося в одному з листів до Шевченка Сергія Левицького, чиновника Оренбурзької прикордонної комісії, як про глибокого шанувальника творчості поета і який багатозначно висловився, сподіваючись у такий спосіб підбадьорити поета. Під час обшуку квартири Головка застрелився, що дало серйозний привід вважати його винним у злочині та в можливості існування по-новому колишнього Україно-Слов'янського товариства. Третій відділ розпочав нове слідство, внаслідок якого вивчалися вилучені в Шевченка папери, були допитані всі, хто так чи інакше згадувався в листах. Дізнання виявляло також факти про життя освіченої петербурзької молоді, якими ідеями і чийми творами вона цікавиться, констатуючи, що засудженому Шевченкові певна громадська думка висловлює співчуття і підтримку, відповідно – засуджує владу. Допитуваним довелося пояснювати слідству, що визначення в листах “наші” означало *малороси-земляки*. Все це дозволило О. Ф Орлову дійти висновку про відсутність політичної небезпеки. Загрозливим виявилось інше. Шевченко справді не лише писав і малював, а й листувався, та ще й дозволяв собі на військовій службі носити партикулярний одяг.

Микола І любив втручатися в усі справи, навіть ті, які, здавалося б, не варті монаршої уваги. На поданому висновку він на полях зауважив вину начальства, яке не стежило належно за Шевченком. Більшості з допитаних заборонено розголошувати зміст дізнань, за багатьма встановлено таємний нагляд поліції, хоча у продовженні служби їм не відмовили. Неочікувано вияснили, що заборона “писати” стосувалася й листування. Кожен із допитаних зрозумів це як попередження, внаслідок чого коло кореспондентів Шевченка звузилося. Не важко було збагнути небажаність листування з Шевченком, особливо суворо попереджено Варвару Репніну, і вона припинила зносини, що ставило поета в гірші від попередніх умови заслання, адже він був людиною товариською.

На час слідства Шевченка було взято на гавптвахту та переведено із П'ятого оренбурзького лінійного батальйону в інший, віддаленіший, а саме, в одну із рот

Новопетрівського укріплення, де він і провів останні сім років. Містилася вона на півострові Мангишлак у Каспійському морі, до якого з Астрахані поштовий човен добирався три доби. Військове начальство, отримавши догани за листування, ретельніше наглядало за Шевченком. А от з малюванням не все було так однозначно і його здібності використані ще раз в Каратауській експедиції, де більше трьох місяців порушувалася “монарша воля” і він виконував технічні роботи та намалював майже 80 ескізів з натури. У Новопетровську комендантське управління 1850 р. розпочало ще одну, тепер уже наглядову за ним справу, де він, як рядовий Оренбурзького лінійного батальйону, був уперше названий політичним злочинцем, і це означення не раз використовувалося в наглядово-слідчих справах.

На Т. Шевченка після смерті Миколи І амністія політичним в'язням не поширювалась, і лише 1857 р. завдяки клопотанню друзів, через звернення самого поета до віце-президента Академії Мистецтв Ф. П. Толстого та до інших впливових осіб³¹, його 1 травня із заслання звільнили. Відтак 2 серпня 1857 р. він відбув із Новопетровська, одержавши дозвільний квиток від коменданта І. Ускова їхати до місця мешкання в Петербург найближчим шляхом, через Астрахань, а не через Уральськ, скоротивши шлях на тисячу верств. Тоді, як інші п'ять засланців із нижніх чинів мусли вибиратися обов'язково через Гур'єв-городок, що на р. Урал. Прибувши пароплавом по Волзі до Нижнього Новгорода, Шевченко довідався від поліцмайстера, що йому наказано повернутися до Оренбурга та чекати остаточного рішення. Можна лише догадуватися, яку психологічну драму пережив поет, коли йому повідомили про повернення з півдороги. Однак, як виявилось, бюрократичні вади держави можна було долати в різний спосіб, і чиновники добре їх знали. Один з них запропонував, щоб міський лікар засвідчив хворобу Шевченка, що дозволило йому прожити всю зиму в Нижньому Новгороді й дочекатися “высочайшей воли” на право жити в обох столицях. Тут його відвідав актор М. Щепкін і запросив до Москви.

Звільнення Шевченка із заслання зовсім не означало, що за ним припинявся нагляд. Нову справу завела канцелярія московського військового генерал-губернатора, чиновники якої найбільше переймалися тим, щоб Шевченко вчасно отримав заборону мешкати в першій столиці та Московській губернії. Вихід із ситуації можна було знайти лише в покровительстві наближених до імператора осіб. У долі Шевченка взяла участь президент Академії мистецтв, велика княгиня Марія Миколаївна, яка через третій відділ домоглась дозволу, аби Шевченко зміг переїхати до Петербурга і там, відвідуючи класи Академії, вдосконалював майстерність живопису. Через те суворий поліцейський нагляд переносився у стіни Академії, а її керівництво обіцяло зі свого боку спостерігати, аби Шевченків талант не використовувався “во зло”. Відтепер Шевченко потрапив під дещо незвичну опіку, а саме Міністерства імператорського двору і уділів, яке від 1826 р. обслуговувало імператора, його родину та Двір і яке від 1858 р. долучилося до нагляду за Шевченком. Його очолював граф В. Ф. Адлерберг, з фінських шведів, родинно пов'язаний з Романовими і який продовжував займати цю посаду і при Олександрі ІІ. Тепер від цього генерала залежав дозвіл на право Шевченкові займатись мистецтвом. Академія, домагаючись для Шевченка дозволу на переїзд до Петербурга, посилалась на Шевченків талант живописця, який за десять років солдатської служби втратився, а тому

³¹ Див. докладніше: *Дзюба І.* Тарас Шевченко: Життя і творчість. – С. 421–422.

його варто поновити. Саме це заняття надасть Шевченкові можливість заробляти на життя. Підкреслювалось, що Костомаров і Куліш, покарані по одній і тій же кирило-методіївській справі, користуються правом мешкати в Петербурзі і не має жодного резону відмовляти Шевченкові. Цих аргументів вистачило, аби переконати Олександра II. Шевченко отримав дозвіл жити в Петербурзі, що засвідчило спробу імператора серйозно реформувати державну машину і відносини верховної влади з громадськістю. Проте, нагляд за Шевченком продовжувався, і коли поет звернувся за дозволом виїхати в Україну, гр. Ф. Толстому потрібно було знову атестувати його заняття в Академії. Він повідомив, що Шевченко досяг успіху в гравіруванні голкою по міді, за що отримав звання академіка.

Відтак 25 травня 1859 р. Шевченко виїхав з Петербурга, а попереду нього пішли розпорядження губернаторам і генерал-губернаторові встановити за ним нагляд. Таке зрозуміле прагнення Тараса Григоровича відвідати родичів, за якими він дуже скучив, побачитися із знайомими і друзями, які мали за щастя жити в Україні, спричинило появу нових практично одночасно наглядових справ: у канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора, київського та чернігівського губернаторів. Київським генерал-губернатором тепер став І. І. Васильчиков, якому йшлося зберегти status quo в доручених під його управу нестабільних губерніях. Він знав, що в середовищі місцевих інтелектуалів йде пошук ідей про майбутнє краю, з ким йому бути: підтримувати поляків, росіян чи спробувати відшукати власні корені. Їх у середовищі польського панства прозвали хлопоманами, а згодом цю назву перебрали і вони самі. Внаслідок народницького світогляду молоді люди почали відмовлятися від соціальної та культурної солідарності зі своїм станом і намагалися зблизитися із селянством, відкриваючи його для себе під час етнографічних подорожей. Це був той невідомий народ, з якого вийшов Шевченко. Усвідомивши, що варто служити людині, серед якої живеш, вони переходили в православ'я, відмовлялися підтримувати польський рух, виходили з польських студентських організацій. Почали говорити і писати по-українському, брати участь у селянських святах, одягатися в народний одяг, вживати селянську їжу, родичатися і навіть одружуватися на селянках. Так вони підкреслювали, що на відміну від російської держави визнають ідентичність українського народу. Тож генерал-губернаторові важливо було, щоб настрої хлопоманів вміло використати на користь, а не на шкоду імперії. Приїзд саме тоді в Україну Шевченка І. І. Васильчикову був не на руку, враховуючи, що поляки могли скерувати доноси російській владі проти поета, щоб розквитатися із Шевченком, який у своїй художній творчості змалював їх гнобителями України. Його постать, страдника і українського поета, могли використати і хлопомани, яким бракувало героїчних постатей.

Згідно з розпорядженням про таємний нагляд за поїздкою Шевченка Україною, до канцелярії генерал-губернатора в Києві надходила інформація де, про що і з ким у нього відбувалися розмови. Губернатори зобов'язали градську і земську поліцію наглядати за ним, що сприяло демонізації Шевченка як політичного злочинця. Так, канівський справник стежив за поїздкою Шевченка до Корсуня, де служив його троюрідний брат Варфоломій. Черкаський справник довідався, що Шевченко підшукував для купівлі землю під садибу в с. Пекарях, яке входило до складу Межиріцького маєтку, власником якого був Н. П. Парчевський. В огляді

ділянки брали участь офіціялісти маєтку, гості, селяни. Хтось із них засвідчив, що під час розмов, які підігривались випивкою, Шевченко богохульствував. Сам же Тарас Григорович відкидав ці звинувачення, посилаючись на те, що він, знаючи про стеження, не дозволяв собі ніяких висловлювань. Це стало приводом, аби Шевченка затримав черкаський справник Табачников, доставив у Мошни, а потім до Києва. Генерал-губернатор після допиту Шевченка, що його провів чиновник з особливих доручень М. О. Андрієвський, мав намір відрядити того до північної столиці. М. О. Андрієвський не був таким упередженим до поета як черкаський справник, бо внаслідок розмови виніс цілком протилежне враження. Він схилився до версії, що поета обмовили польські шляхтичі, котрі спровокували богословську суперечку. Боячись подібних наклепів та їх наслідків Шевченко сам звернувся до генерал-губернатора за дозволом виїхати до Петербурга. І. І. Васильчиков дійшов висновку про небажаність оселення Шевченка у краї, бо його постать будуть завжди використовувати з політичною метою, де з великими зусиллями місцевої владі вдавалося стримувати наростання конфлікту.

Розпорядження про нагляд за перебуванням Шевченка в Чернігівській губернії було поширене з тим самим приписом, і всі городничі та справники мусять за ним таємно стежити. Таку ж вимогу отримав і київський губернатор, який розпорядився місцевій поліції стежити за Шевченком упродовж п'яти місяців його перебування в Україні. А городничі та справники з подібним наказом звернулися до станових приставів. Такий ланцюжок інстанцій з переданням одного й того самого тексту про нагляд, що був прийнятий в бюрократичному управлінні Росії, коли все вирішувала лише верховна влада, а решта чиновників покликана була лише виконувати, був відомий Шевченкові давно, недаремно ж він комедійно зобразив його в поемі "Сон". Бажана поїздка принесла поетові багато розчарувань і мало задоволення. Придбати землю для власного будиночка йому не вдалося, підлікуватися також, тільки й втіхи, що намалював кілька портретів і етюдів з натури. Він не добув визначених для нього п'яти місяців і повернувся до Петербурга. По дорозі його супроводжували донесення тепер уже за схемою "знизу догори", що за поетом "предсудительного нічого не замечено". Подальші турботи Тараса і Варфоломія про купівлю землі та побудову садиби над Дніпром були марні – Шевченко не знав, що Васильчиков повідомив у третій відділ про небажаність його повернення в Україну.

Постійний нагляд за поетом ставить питання перед дослідником, чому влада, яка стала всесильною, так ретельно його переслідувала? Найголовнішою причиною гоніння поета все ж була боязнь його ідей, нехай і висловлених у поетичній формі. Абсолютистська держава за своєю природою та ще в російському її варіанті позбавляла себе будь-якої конкуренції чи критики, вважаючи, що лише вона має право їх створювати. З іншого боку, Шевченко висловлював не лише власні думки чи ідеї, а й ті, що обговорювала громадськість, у середовищі якої він спілкувався і яку позбавляли права їх мати. З іншого боку, сила його слова була настільки могутня, що формувала той світогляд, який не вписувався в Уваровську концепцію і яка не визнавала за своїми підданими права на громадянську позицію, а тим більше на соціальний чи етнічний суверенітет. Шевченко не розумів потреби в існуванні соціальної прірви між селянами і поміщиками, які імперія з етнічних перетворювала

на соціальні. Він не сприймав заборон на право висловлювати свої думки в поетичних творах і художніх картинах. У його колишній і майбутній Україні, не було такої нерівності і дискримінації, яку культивувала імперія.

Слід також конкретизувати поетичну Шевченкову спадщину та її історичну площину, основу якої складав романтизм, – течія, що несла свободу і боротьбу, культивувала дух вольності. А це відіграло досить значну роль. Того часу, коли не до кінця склалася історія як наукова дисципліна й історичні знання розповсюджувалися серед широких верст через поезію чи художню літературу, а тому саме література була небезпечною як один з важливих засобів соціальної та культурної самоідентифікації. Шевченко виявився виразником відмінних поглядів на завдання літератури ніж ті, що насаджувалися від середини 1830-х років в російському літературному середовищі на співробітництво з владою. Лише Шевченко, як представник протилежного світу спільноти, яку колонізувала імперія, зміг висловити своє негативне ставлення до цього процесу. Якщо Микола I не готовий був до кінця сприймати дворян, які через освіту набували громадянських позицій і не поділяли думки з імператором щодо долі їх спільної держави, то що вже говорити про Т. Шевченка, людини іншого соціального поля, з критикою імператорської особи та чинного ладу. До його поезії імператор поставився як до політично небезпечної за творення образу іншої України, яка не розділяла доцільності перебування в імперії, а тому її слід було будь-що заборонити, вилучити з життя без права на власну позицію. Позиція імператора, яку підтримувало придворно-урядове середовище, спричинила постійне переслідування поета, що вилилось у кільканадцять слідчо-наглядових справ. Проте, як покажуть наступні десятиліття, знівелювати Тараса Шевченка і його поезію не вдалося. Навпаки – завдяки діяльності українофілів він став символом формування української ідентичності. Його постать на кожному етапі національно-патріотичного самоствердження піднімається все вище і вище.